

TARTU ÜLIKOOLI FILMIKOGU

Andres Didrik, Kristina Pai

Taustast

2004. a võeti TÜ Raamatukogus vastu põhimõtteline otsus alustada ülikooliga seotud originaalsete heli- ja videosalvestiste kogumist ning säilitamist. Kuni selle ajani tegeleti raamatukogus vaid kaubandusvõrgus levitatavate auviste — vinüülplaatide, heli- ja videokassettide, CD- ja DVD-plaatide — hankimise, laenutamise ja säilitamisega.

Nüüd otsustati hakata talletama ja kättesaadavaks tegema ka kõike seda, mida ülikoolis filmilindile salvestatud on. Selle otsuse ajendiks oli see, et huvipakkuvaid audiovisuaalmaterjale oli kogunenud suur hulk, kuid erinevate struktuuriüksuste liitmise-lahutamise ja reorganiseerimisega oli tekkinud olukord, kus filmikogude eest keegi otseselt ei vastutanud, need ei olnud kataloogitud ega kasutatavad. Kuna ülikooli käsutuses oli palju ajaloolise väärtusega filme, pöördus Eesti Riigiarhiiv (RA) mitmel korral TÜ poole nõudmisega parandada filmide säilitustingimusi või anda need üle Eesti Filmiarhiivile (EFA).

Peale RA järjekordset pöördumist asusid asjaga tegelema TÜ multimeedia keskus ja raamatukogu. Esimene kui filmide endise haldaja — TÜ kino- ja fotolaboratooriumi — järglane, teine kui erinevatel kandjatel salvestatud materjalide kättesaadavaks tegija ja säilitaja Tartu Ülikoolis. Multimeedia keskuse juhataja Peeter Kukk ja TÜR kogude direktor Kristina Pai tegid projektor Jaak Kangilaskile ettepaneku, et teemat arutaks TÜ kultuurivarade ja -pärandi komisjon. Komisjoni koosolekul 9. nov 2004. a, mida juhatas projektor J. Kangilaski, oli arutusel P. Kuke ja K. Pai koostatud „Audiovisuaalsete materjalide säilitamise ja kasutamise korra“ projekt. TÜ kino- ja fotolaboratooriumis arvel olnud filmid otsustati inventeerida ja anda üle Eesti Filmiarhiivile, kus on vanade filmide säilitamiseks vajalikud tingimused. Uuemate ülikooli heli- ja videosalvestiste osas otsustas komisjon koondada need ülikooli raamatukokku, kus tagatakse nende kataloogimine, kättesaadavus ja säilitamine.

Peale komisjoni koosolekut alustati ülikooli vanade filmide inventeerimist. Töö põhiteostajaks oli Andres Didrik, keda abistasid paljude kõnealuste filmide autor Eduard Sakk ja E. Padar. Inventeerimine oli keerukas, sest filme oli palju ja infot nende kohta vähe. Töö käigus koostati peamiselt vanas anatoomikumis ning keemiahoones asuvatest filmidest nimekiri ning võrreldi seda 1970. aastatel koostatud õppefilmide kataloogiga. Suurel osal filmikarpidel puudus kiri või olid osaliselt kustunud, karbile kirjutatu ei vastanud alati sisule. Nimestiku koostamise käigus tuli karpe pidevalt tõsta ning ka eri ruumidesse kolida. Töö oli füüsiliselt raske, materjalid väga määrduanud. Inventuuri finantseeriti prorektori arengufondist. 2004. a oktoobriks koostas A. Didrik põhjaliku inventuuriakti TÜ-s asuvate vanade filmide kohta. See on filmide EFA-le üleandmise aluseks.

Sellega alustas TÜR oma filmikogu loomist, pidades silmas eelkõige ülikooli kolme suure kogumi avalikustamist (kataloogimine ja laenutamine) ja talletamist. Need kolm suurt kogumit on:

- keemiahoones ja vanas anatoomikumis asuvad vanad unikaalsed filmid (vanim 1932. aastast). Nende seas on nii Tartu ülikoolis kui ka Nõukogude Liidus loodud õppefilme (2522 karpi; 1888 nimetust)
- IT osakonna poolt produtseeritav, samuti 1990. aastatel selle eelkäijaks olnud kommunikatsioonitehnika osakonnas video- ja helikassettidele salvestatud unikaalne materjal, mis kajastab ülikoolis ja Tartus toimunut
- Irmgard ja Bengt von zur Mühlени poolt 1999. a TÜ-le annetatud Beta-cam- ja VHS-kassettide kogu, mis sisaldab Eestis 1980ndate lõpus ja 1990ndate alguses üles võetud ja Saksamaal stuudios Chronos Film produtseeritud dokumentaalset filmimaterjali Eesti lähiajaloo, president Lennart Meri tegevusest jne (65 Betacam- ja 88 VHS-kassetti, osaliselt kattuvad).

Lisaks nendele kogudele peaks raamatukogu filmikogu tulevikus koondama ka teaduskondades, osakondades ja asutustes tekkivat audiovisuaalmaterjali.

Raamatukokku koondatud kogu sai nimeks „Tartu Ülikooli (TÜ) filmikogu”.

Peale seda, kui vanad filmid olid inventeeritud ja üleandmine filmiarhiivile alanud, arutati teemat veelkord TÜ kultuurivarade ja -pärandi komisjonis, et täpsustada filmide üleandmise käiku ja õiguslikke aspekte. Mõned komisjoni liikmed seadsid uuesti kahtluse alla filmide EFA-le üleandmise vajaduse, kuid arutelu järel leiti siiski, et ülikoolil ei ole otstarbekas eritingimusi nõudvaid vanu filme säilitada. Piisab koopiatega olemasolust ja nende

kättesaadavusest raamatukogus. Filmide arhiivile üleandmise aktis on vastav tingimus fikseeritud ja TÜR saab kõigist üleantavatest originaalfilmidest tasuta DVD-formaadis koopiad.

Mitmel kokkusaamisel arutati raamatukogu ja IT multimeedia talituse inimestega uuemate filmidega seonduvaid üksikasju: kuidas filmid raamatukokku jõuavad; millises formaadis; milliste seadmetega filme digiteerida; eelkirjet, mille teeb filmija või digiteerija jm. Uuriti digiteerimise ja säilitamise praktikat ülemaailmses ulatuses ja uuema tehnika omadusi ning hindu. Jõuti kokkuleppele, kuidas multimeedia talituses loodav raamatukogus kasutatavaks saab.

Oluliselt vabamad käed TÜ filmikoguga seotud tegevuste käivitamiseks andis teadus- ja haridusministeeriumi riikliku programmi „Humanitaar- ja loodusteaduslikud kogud“ raames 2005. ja 2006. a saadud toetus projektile „Tartu Ülikooli audio- ja videoarhiivi süstematiseerimine, digiteerimine ja avamine elektroonilises andmebaasis“ (projektijuht K. Pai). Tänu sellele toetusele on olnud võimalik osta vajalikku tehnikat, tasustada lisatöid ning finantseerida filmide konverteerimist. Kuna tegemist on üleülikoolilise tegevusega, hõlbustab ministeeriumi toetus paljuski struktuuriüksuste vahelist tegevust ja ühiselt vajalike seadmete hankimist.

Ajaloost

TÜ kino- ja fotolaboratoorium (praeguse nimetusega TÜ infotehnoloogia osakonna multimeedia talitus) on juba alates 1950. aastatest salvestanud ja monteerinud omaloodud õppefilme, millel on suur teadusajalooline ja kultuurilooline väärtus. Need käsitlevad peamiselt Tartu ülikooli õppetöoga seotud tegevusi, näiteks filoloogide, botaanikute jt ekspeditsioone Eestis ja mujal Nõukogude Liidu territooriumil; teadustegevuse propageerimiseks mõeldud populaarteaduslikke filme; üliõpilastele ja õppejõududele tööks vajalikke illustratiivses vormis teadusalaseid filme. Sellele lisaks kuuluvad TÜ kino- ja fotolaboratooriumi filmikogu hulka nn üleliidulise levikuga venekeelsed õppefilmid, samuti mõned säilinud filmid Eesti Vabariigi sõjaeelsetest aastatest.

Kuna tänapäeval ei ole enam võimalik neid filme vaadata, esiteks vajalike seadmete puudumise ja teiseks habraste filmilintide suure hävimisohu tõttu, siis otsustati 2004. aastal TÜR-is alustada selle kogu digiteerimist. Et garanteerida vanadele filmilintidele võimalikult paremad säilitustingimused

ja võimalikult parem digiteerimiskvaliteet, otsustati kultuuriväärtuslikud filmid järk-järgult üle anda EFA-le, mis tegeleb nende edaspidise säilitamisega. Ülikool saab igast üleantud filmist digitaalse kasutuskoopia (DVD-l). Vanade filmide üleandmine toimub 2004 a. oktoobris loodud inventuuriakti põhjal.¹ 2006. a kevadeks oli Eesti Filmiarhiivile üle antud 154 kultuuriväärtuslikku filmi (258 karbis) aastaist 1932–1989.

Videotehnika arenguga seoses hakkas ülikoolis filmilindile jäädvustamise maht 1980-ndate keskel kahanema. Alates 1988. aastast on ülikoolil professionaalne videokaamera, millega salvestati ülikoolis toimunud üritusi ja sündmusi VHS-kassetile.

1960. aastatest alates on ülikoolis toimunud pidulikke üritusi ja aulas peetud loenguid salvestatud ka helilintidele ja -kassetidele. Kuna magnetkandjad (sh videokassetid) on pikemas perspektiivis samuti küllaltki suure hävimisohuga, siis otsustati teha IT osakonnas kõikidest magnetkandjatel olevatest audiovisuaalsetest materjalidest digitaalsed kasutuskoopiad ja hoiustada need koos originaalidega raamatukogus nõuetekohaste säilitustingimustega hoidlas.

Tänapäev

IT osakonnas asuv multimeedia talitus tegeleb juba alates 2004. aastast ülikoolis toimuvate sündmuste ja loengute jooksva salvestamise ja säilitamisega digitaalsel kujul, seda nii multimeedia serveris² kui ka DVD-de peal. Prioriteediks näib IT osakonnal seejuures olevat videoklippide hoidmine multimeedia serveris. Kuna DVD-formaat võimaldab palju paremat salvestuskvaliteeti, tehakse kõikidest salvestistest kaks eraldi versiooni. Kahjuks on nende salvestiste originaalkandjad (Mini DV kassetid) korduvkasutuses — üritusi ja salvestusi on nii palju, et kõikide nende säilitamine originaalkandjatel läheks liiga kalliks. Vaid erandjuhul jäetakse tähtsamate salvestustega Mini DV kassetid säilitamiseks alles.

Vanemate videosalvestiste digiteerimise ja süstematiseerimisega tegeles IT osakonnas varem Paul Vesik, kes on ka enamasti nende ülesvõtete autor.³ Heameel on tõdeda, et neid suures hävimisohus olnud kultuuriväärtuslikke

¹ http://www.utlib.ee/~andres_d/filmikogu.

² <http://video.ut.ee>.

³ Alates 2006. a suvest teeb seda Juho Jalviste.

videofilme on juba jõutud üle kanda digitaalsesse formaati DVD-l. Selleks nn päästeoperatsiooniks on ka viimane aeg, sest värvid videokassettidel hakkavad juba tuhmuma — see on vanemate VHS-ide tüüpiline puudus.

Nn Vesiku kogus on hindamatut ja ääretult põnevat materjali 1990ndate Tartu kultuurielust, kõikidest üritustest, kus Paul ise või mõni tema kolleeg IT osakonnast kaameraga kohal oli. Näiteks võib tuua Tartu Vanamuusika Festivali kontserdid, samuti igasugused ülikooliga otsesemalt või kaudsemalt seotud muusikaüritused, draamafestivalid jne, sealhulgas iga-aastased raamatukogu *utlib*-teatri etenduste salvestused. Esimesi videosse võetud üritusi on 1988. aastal Tartus toimunud Eesti muinsuskaitse päevad, mil toodi esmakordselt jälle välja sini-must-valge lipp ja peeti isamaalisi kõnesid. Olulismate salvestuste hulka kuuluvad veel näiteks dalai-laama külaskäik Tartusse ja ülesvõte Juri Lotmani teadaolevalt viimase intervjuuga.

Vanade videokassettide suur hävimisoht, samuti piisavalt kvaliteetsete arvutite ja videotehnika jõudmine laiatarbeturule said ülikooli IT osakonnas peamiseks tõukeks digiteerimise alustamisel. Kasutamise lihtsuse huvides ning professionaalse videotehnika väga kõrge hinna tõttu otsustati loobuda vanade salvestiste digiteerimisest DVCAM formaati. Praegu kõige enam levinud DVD formaat (mpeg2, DVD-4) on küll puudustega, ent võimaldab analoogsalvestisi viia üle digitaalsele kujule lõpptarbija jaoks rahuldava kvaliteediga. Tehnilised seadmed ja formaadid arenevad väga kiiresti, arvatavasti on 3–4 aasta pärast ka IT osakonna käsutuses oluliselt paremat kvaliteeti võimaldavad DVD salvestusseadmed, kuid vanade videokassettide halb seisund ei võimalda nii kaua oodata ning sunnib digiteerimisega kiirustama. Prognoositavalt on praegused DVD-4 ja DVD-9 formaadid edaspidigi kasutatavad, põhimõtteliselt uut tehnikat, mis praegused ja lähituleviku DVD-d (Blu-ray, HD-DVD) turult täiesti välja tõrjuks, ei ole esialgu ette näha. Sellest hoolimata püüab IT osakond oma tegevuses järgida põhimõtet, et alati tuleb püüelda parima poole.

Audio CD-de areng on olnud pikem ja rahulikum. Ehkki praeguseks on ilmunud ka uusi formaate (SACD, DVD-A), lubab 1980ndate alguses välja-töötatud CD-Audio formaat siiani piisavalt kõrget helikvaliteeti ja kasutusmugavust. Rahvusarhiivi poolt väljatöötatud digitaalarhiivinduse strateegia⁴ näeb ette helisalvestiste säilitamist data-CD peal, ent kasutusmugavuse ja kogu ülesehituse lihtsuse huvides otsustati ülikooli originaalsalvestised digiteerida tavaliste Audio CD-de kujul. Heli säilitamisel WAVE formaadis

⁴ <http://www.ra.ee/juhised/digistrateegia.pdf>.

ja Audio CD kujul kvaliteedivahet ei ole, erinevus on ainult andmete paigutusel optilisel kettal. Ülikooli helisalvestiste kogu koosneb peamiselt kõnedest, mis on vanadelt analoogkandjatelt ümber salvestatud kvaliteetsete seadmete abil. IT osakonnas tegeleb sellega Aimar Sild, tema hooleks on heliülesvõtete tegemine jooksvatest sündmustest (peamiselt aula üritused ja nõukogu saalis toimuvad diskussioonid), samuti vanade helikassettide ja -lintide digiteerimine.

Kuna IT osakond tegeleb peamiselt salvestamisega, säilitamisega vaid osaliselt (pikaajaliseks säilitamiseks tingimusi ei ole), siis otsustati TÜR-is alustada koostööd IT osakonnaga nende salvestiste parema kättesaadavuse ja kasutatavuse huvides. Selleks valmistatakse IT osakonnas igast DVD-st ja CD-st kolm eksemplari, neist üks jääb IT osakonda ja kaks saadetakse raamatukokku — üks kasutamiseks, teine säilitamiseks arhiivkogus.

Suhtlemine teiste asutustega

Filmikogu arendamisel ja filminduse spetsiifika tundmaõppimisel konsulteeritakse peamiselt selle ala spetsialistidega Eesti Filmiarhiivist. Samuti on olnud kontakte ETV-ga ja teiste samalaadseid kogusid haldavate asutustega. Igal sügisel toimub Riias audiovisuaalsete arhiivide teemaline seminar,⁵ neist esimesel osales 2004. a Tartu Ülikooli Raamatukogust A. Didrik.

Hea koostöö on olnud Orbital Vox Stuudioga,⁶ kus konverteeriti I. ja B. von zur Mühlendi annetatud Betacam kassetid DVD-formaati. Nüüd on võimalik seda kogu kasutada. Kuna Betacam kassetile tehtud salvestiste puhul on tegemist professionaalse pildikvaliteediga, siis on ka DVD-lt saadav filmielamus suurepärane.

Elavat huvi TÜ filmikogu vastu tõendab AS Ruut soov tutvuda ülikooli vanade filmide koguga, seda olukorras, kus vähimatki reklaami ega ühtegi avalikku teadaannet selle kogu olemasolu kohta ei ole tehtud. Ülikoolis ei ole 35 mm filmide vaatamiseks vajalikke seadmeid, 16 mm filmide jaoks on olemas vana projektor, mis aga kriibib ja kriimustab filmi igal vaatamisel. Õiguslikult on filmide laenutamine reguleerimata, siiski otsustasime luua pretsedendi ja andsime laenutusakti põhjal välja kümnekond Nõukogude Liidus toodetud õppefilmide tingimusel, et AS Ruut konverteerib need digi-

⁵ <http://www.baacouncil.org>.

⁶ <http://www.orbital.ee>.

taalformaati ja valmistab neist ülikoolile DVD-d. Nii ka tehti. Lõike neist vanadest õppefilmidest kasutas AS Ruut dokumentaalfilmi „Lotmani maailm” loomisel. Vanade filmide kasutamine on kuni nende digiteerimiseni veel problemaatiline, seejuures on lõpptarbija ja professionaalse videotööt-lusega tegeleva stuudio huvid hoopis erinevad.

Raamatukogu eesmärgid filmikogu loomisel

Raamatukogu eesmärk on luua avalikus kasutuses olev Tartu ülikooli ajaloo- ga ja Eesti kultuuriloo laiemalt seotud digitaalsete audiovisuaalsete teavikute kogu. Siia koondatakse vanade ülikoolis produtseeritud ajaloolise ja kultuuriloolise väärtusega filmide ja helisalvestiste kasutuskooptid (DVD, CD), samuti jooksvalt produtseeritud materjale: loengute, konverentside ja pidulike ürituste salvestusi; ülikooli struktuuriüksuste poolt loodud video- filme, helisalvestisi jt üld- ja erihuvi pakkuvaid materjale nii heli- kui videokandjatel. See kogu on esialgu kohalkasutusega, sihtrühmana nähakse tudengeid, kes soovivad osa saada juba toimunud loengutest ning kõiki, kes on huvitatud Tartu ülikooli ja Eesti ajaloost ning kultuurist laiemalt.

Arvutite ja arvutivõrkude võimsuse ja kasutusmugavuse pidevat kasvu arvesse võttes rakendatakse TÜR-is tööle täiendav säilitusserver lisaks TÜ IT osakonna mediaserverile. Loodav säilitusserver lähtub digirepositoo- riumi ülesehituse nõuetest, seega peab digiteeritud audio-videomaterjali osa- liselt kirjeldama ka eelnimetatud andmebaasis. Nõuetele vastava digireposi- tooriumi funktsionaalsus seisneb selles, et lisaks teavikute kättesaadavusele võimaldab see ka automatiseeritud sisukirjelduse kasutamist suurte otsingu- mootorite poolt (Google jt), st et meie digikogu on nähtav kogu maailmale.

Dspace-nimelises digirepositooriumis (www.dspace.utlib.ee) hakatakse hoidma raamatukogu enda originaalmaterjale, eelkõige e-dissertatsioone, digiteeritud raamatuid, fotosid, graafikat, autograafe ning vanemat heli- ja filmimaterjali.

Kogu ülesehitus

Filmikogu jaguneb kasutus- ja arhiivkoguks. Kasutuskogus asuvad audio- visuaalsalvestised digitaalkandjatel (DVD, DVD-ROM, CD, CD-ROM);

arhiivkogu koosneb magnetkandjatel (VHS, SVHS, VHS compact, SVHS compact, Mini DV, Betacam kassetid) originaalsalvestistest ja kasutuskogu säilituseksemplaridest. Kasutuskogu hakkab paiknema raamatukogu muusika ja keeleõppe keskus, kuni hoidlate renoveerimiseni⁷ jääb siia ka arhiivkogu. Kogu tähis on „DA nr” ning paigutus järjenumbriline, arhiivkogu eksemplaridele lisatakse vastav märge.

Kogu täiendamine

TÜ filmikogu hakkab pidevalt täienema TÜ IT osakonna multimeedia talituse poolt salvestatava materjaliga, samuti digikoopiatega Eesti Filmiarhiivile üle antud vanematest filmidest. Võimaluse korral täieneb kogu veel stuudio Chronos Film poolt produtseeritud Eesti-aineliste filmidega ja muudest allikatest pärit heli- ja videosalvestistega. Seejuures on peamiseks tingimuseks, et filmid ja helisalvestised oleksid originaalsed, mitte kaubandusvõrgus levitatavad.

Kirjeldamine

Raamatukogu muusika ja keeleõppe keskus kirjeldatakse ja märksõnastatakse (Andres Didrik) ülikooli IT osakonna üleantud materjalid elektronkataloogis ESTER sarnaselt teiste heli- ja videosalvestistega, abiks on digiteerimise käigus salvestisele tehtud eelkirje. Kirjeldatakse kasutuskogu eksemplari ehk optilist kandjat (CD-R, DVD-R) viitega säilituseksemplarile ja originaalkandjale hoidlas. Kui IT osakonna serveris on heli- või videosalvestise digitaalne fail, tehakse kataloogikirjes sellele viide. Viimasel juhul saab heli- ja videosalvestisi arvuti vahendusel otse vaadata-kuulata, ilma et peaks tulema raamatukogusse plaati laenama. Loomulikult peab seejuures jälgima, et ei mindaks vastuollu autorikaitse seadusega — praegu on see IT osakonna kui salvestiste tootja kohustus.

Helisalvestiste kataloogimisel on aluseks MARC-formaat. Esialgu otsustati MARC võtta aluseks ka videosalvestiste puhul, piirdudes lühikirjega märksõnade ja isikunimede tasandil, kataloogija äranägemisel võib lisada

⁷Magnetkandjate nõuetekohaseks säilitamiseks on plaanis renoveerida boks raamatukogu C-korruse hoidlas.

täiendavaid andmeid märkuste ja sisu väljale. MARC, mis kirjeldab peamiselt visuaalteaviku väliseid parameetreid on teatud mõttes vastuolus Eesti Filmiarhiivi poolt välja töötatud kirjereeglitega. Viimased nõuavad väga põhjalikku meta-andmestikku, mis eeldab nn *timecode*'i põhjal filmi sisu kirjeldamist. See tähendab, et kirjeldada tuleb peaaegu kõike, mis kaadris nähtav ja identifitseeritav on.

Hetkeseis

Novembris 2006 oli osa vanemaid kultuuriväärtuslikke filme ja TÜ-s loodud õppefilme üle antud EFA-le ning seal alustatud nende digiteerimist, esimesed kasutuskopiad on juba saabunud raamatukokku. I. ja B. von zur Mühlени poolt annetatud Betacam kassetidel asuvad videosalvestised on digiteeritud ja kasutatavad. Ülikooli IT osakonnas on alustatud nn Vesiku kogu digiteerimist ja kasutuskopiate üleandmist raamatukogule. Multimeedia talituse poolt jooksvalt digitaalselt salvestatud ülikooliga seotud videomaterjal on huvilistele kättesaadav sealse meediaserveri (osaliselt) ja raamatukogu vahendusel.